

Станіслав Кульчицький
(Київ)

Подарунок Сталіна радянському електорату (До 70-річчя «великого терору»)

Kulchytskyi S. Stalin's gift to the Soviet electorate (To 70th anniversary of the Great Terror).

The article is dedicated to mass terror of Soviet period as the tool of state policy.

У березні 1937 р. в СРСР почалася кампанія репресій, відома як «Великий» (рос. — «Большой») терор (за назвою присвяченої їй книги Роберта Конквеста). Й. Сталін заявив, що країна опинилася у небезпечному становищі через підступну діяльність саботажників, шпигунів і диверсантів.

70 років — це строк, рівний тривалості людського життя. Серед нас уже майже нема людей, які пам'ятають цю сталінську акцію. Але події зловісного Тридцять сьомого закарбувалися у народній пам'яті на рівні підсвідомості. Для України це був уже другий, після Тридцять третього, рік невимовного жаху. Та вчені й досі не можуть зрозуміти, чому трапилося те, що трапилося.

1. Великий терор

Зрозуміло, що «великий терор» не співпадає з календарними рамками 1937 року. Відлік сталінської акції треба починати з березня 1937 р. Але тільки 2 липня Сталін підписав рішення політбюро ЦК ВКП(б)¹, на основі якого з'явився оперативний наказ по НКВС СРСР за № 00447². Це була перша з багатьох розкладка (рос.: разверстка) «ворогів народу», за якою у найближчі чотири місяці підлягали викриттю й репресуванню 269 тис. осіб. Закінчився «великий терор» з усуненням наркома НКВС М. Єжова в листопаді 1938 р. Його розстріляли за стандартним звинуваченням: «шпигунство на користь іноземних розвідок»³.

Комісія ЦК КПРС у 1963 р. виявила, що в 1937–1938 рр. було заарештовано 1372392 особи, з них 631897 — розстріляні⁴. В Украї-

¹ Російський державний архів соціально-політичної історії, ф. 17, оп. 162, спр. 21, арк. 89.

² Вперше надруковано: Труд. 1992. — 4 червня.

³ М. Єжова розстріляли в лютому 1940 р.

⁴ Источник. — 1995. — № 1. — С. 120.

ні було заарештовано 265669 осіб. Впродовж 1937–1938 рр. в республіці розглянули справи на 198918 осіб. 62 відсотки були розстріляні (12341 особа), 34,7 відсотка — відправлені у табори (68823 особи), 2,1 відсотка — ув'язнені в тюрми (4124 особи), 0,5 відсотка — засуджені до заслання (1067 осіб), 0,3 відсотка — звільнені (658 осіб)⁵.

Від Голодомору «великий терор» відрізнявся не тільки характером, але й відсутністю яскраво вираженої національної спрямованості репресій. Голодомор був наслідком чекістської акції у вигляді конфіскації будь-яких запасів продовольства, яка здійснювалася в Україні у січні 1933 р. Ця акція відбувалася на тлі голоду, який поширювався в хлібовиробних регіонах СРСР (не виключаючи й України) внаслідок конфіскації вирощеного в 1932 р. урожаю. Хлібозаготівлі були терористичними за своїм характером, тому що супроводжувалися загибеллю десятків і навіть сотень тисяч селян, але їх не можна назвати акцією, спеціально спрямованою на винищення людей.

На відміну від голоду 1932–1933 рр. в СРСР, «великий терор» був від початку і до кінця чекістською операцією, спрямованою на винищення людей. У спеціальній спрямованості на Україну вже не було потреби після Голодомору і пов'язаного з ним нищення української інтелігенції в 1933 р. Проте багатостраждальна республіка перебувала, як і раніше, в епіцентрі репресій. Підвищена увага Сталіна до українських справ у 1937 р. проявилася, мабуть, тільки в тому, що в республіці особливо ретельно знищувалася керівна верхівка. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У загинули 10. «Всеукраїнський староста» Григорій Петровський врятувався лише випадково, скориставшись хаосом в державному управлінні, який постав на певний час внаслідок репресій.

За кілька місяців до розгортання терору був проведений Всесоюзний перепис населення⁶. Тому є можливість співставити питому вагу кожної національності в чисельності населення України і у складі заарештованих. Українці становили 78,2 % в населенні і

⁵ *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Іст.-стат. дослід. – Донецьк, 2003. – С. 153, 402–421.

⁶ Докладніше про перепис 1937 р. див.: *Голотик С.И., Минаев В.В.* Население и власть. Очерки демографической истории СССР 1930-х годов. – М., 2004. – С. 80–112.

53,2 % серед заарештованих в 1937–1938 рр., а росіяни відповідно 11,3 % і 7,7 %. Натомість поляки становили 1,5 % в населенні України і 18,9 % серед заарештованих, а німці відповідно — 1,4 і 10,2 %. Причиною перекосу було виконання чекістами спеціальних завдань: наказу № 00439 від 25 липня 1937 року про німецьку операцію і наказу № 00485 від 11 серпня 1937 р. про польську операцію⁷. Ці накази продовжували репресивну політику Кремля, розпочату в 1935 р. депортаціями німців і поляків з прикордонних районів України.

Часто доводиться полемізувати з російськими вченими, які не розрізняють український Голодомор від загальносоюзного голоду 1932–1933 рр. Вони стверджують, що сталінські репресії мали класову, а не національну спрямованість. Факти, однак, свідчать про наявність як класових, так і національних репресій. Під час «великого терору» проводилися спеціальні операції проти поляків, німців, латишів, греків та ін. національностей. Не оминали в Кремлі своєю увагою й росіян. Вони становили 58,3 % всіх заарештованих з жовтня 1936 р. до липня 1938 р.

У 2004 р. в Москві відбулося обговорення колективної монографії «Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки», яка була підготовлена в Інституті історії України НАН України. Покійний вже Віктор Данилов подарував мені тоді ще недруковану таблицю національного складу заарештованих під час «великого терору». Наведена у попередньому абзаці цифра — з тієї таблиці. Вона переконливо доводить, що Сталін не мав національних упереджень чи уподобань. Але вона не є аргументом на користь відсутності у сталінському терорі національної складової.

Думаю, що ми зможемо порозумітися з російськими істориками, якщо будемо чітко відрізняти Кремль від Москви, режим від країни. За дії сталінської команди не несе відповідальності навіть правляча партія. Скористаюся аргументами, запозиченими з останньої публікації В. Данилова «Радянське село в роки Великого терору». 14 квітня 1937 р. при політбюро ЦК ВКП(б) була створена постійна комісія для підготовки й розв'язання питань секретного (від політбюро ЦК!) характеру⁸. Ця п'ятиосібна комісія (Сталін,

⁷ Репрессии против поляков и польских граждан. — М., 1997; Наказанный народ. — М., 1999.

⁸ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Повестки дня заседаний. 1919–1952: Каталог / Т. II. 1930–1939. — М., 2001. — С. 854.

Молотов, Каганович, Ворошилов, Єжов) розв'язувала передусім питання, пов'язані з терором. В 1937–1938 рр. Єжов побував в кабінеті Сталіна 278 разів і перебував там 833 години. Тільки голова Раднаркому Молотов більше, ніж він, спілкувався з генсеком. Це показує, хто насправді керував кампанією терору⁹.

У 1997 р. в Парижі з'явилася «Чорна книга комунізму» – фундаментальна праця міжнародного колективу, незабаром перекладена на багато мов. Розділ «Великий терор» написав відомий історик Ніколя Верт. Він вважав, що репресії 1937–1938 рр. переслідували дві мети: по-перше, підпорядкувати центру бюрократію периферії, по-друге, знищити всіх фігурантів чекістських карток — членів інших політичних партій і опозиціонерів з ВКП(б), вихідців з дореволюційних привілейованих станів¹⁰. Верт мав рацію, але терор був спрямований не тільки проти еліти. У вогні репресій загинули сотні тисяч цілком звичайних людей. Й досі залишається без відповіді питання, уперше сформульоване в популярному журналі часів горбачовської перебудови «Век XX и мир» (1990, № 9) московським істориком-дисидентом М. Гефтером: «Я історик, та хіба я можу зрозуміти, чому в 1937 році трапилося те, що трапилося? Я не знаходжу у світовій історії жодного випадку, щоб в момент найвищих успіхів могутньої країни знищувалися мільйони абсолютно лояльних людей!»

Однак відповідь на це питання існує. Якщо відкинути всі засновані на здогадках варіанти (наприклад про паранойю Сталіна), то в «сухому залишку» залишиться тільки один безсумнівний факт: радикальна зміна процедури формування радянських органів влади.

2. Система влади в умовах «диктатури пролетаріату»

У листопаді 1917 р. більшовики встановили «диктатуру пролетаріату». Суверенним носієм влади проголошувалися пролетарські маси. Представники робітників і селян утворювали ради. Між з'їздами рад законодавча, виконавча й судова влада перебувала в руках обраних ними органів — виконавчих комітетів. Виконкоми ухвалювали закони й здійснювали поточне управління, враховуючи накази виборців.

⁹ Исторический архив. – 1995. – № 6; 1996. – № 2–6.

¹⁰ Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. – М., 1999. – С. 188–203.

У такій системі влади В. Ленін побачив колосальні можливості для встановлення незримої диктатури власної партії. Складання наказів виборців, визначення кандидатів у депутати з'їздів рад і забезпечення їх обрання, контроль за діяльністю депутатів та їх відкликання в разі потреби — все це мала здійснювати структура, яка перебувала поза конституційними рамками.

Суспільним життям апарат партії більшовиків керував опосередковано — через радянські органи влади. Опосередкованість вважалася перевагою, тому що дозволяла державній партії розв'язувати принципові питання, не беручи на себе безпосередньої відповідальності за поточні справи.

Влада радянських органів була вторинною, але реальною. Диктатура партійних комітетів в конституціях не знаходила відбиття, а тому не псувала конституційного вигляду рад. Узурпація влади компартійними комітетами відбувалася не на інституційному, а на особистісному рівні. Рішення, які приймалися парткомами, проводилися в життя саме тому, що повноважні представники радянської влади були членами цієї партії і підпорядковувалися залізній партійній дисципліні.

Узурпація владних функцій рад повинна була відтворюватися при кожному їх оновленні. Тому вибори в радянські органи влади завжди були для партійних комітетів, аж до Центрального, справою великої ваги. Щоб утримати контроль над країною, державна партія розробила виборчі процедури, які дозволяли їй гарантовано підбирати склад органів влади за всіма параметрами: класовим походженням, партійною приналежністю, демографічними ознаками, персональними якостями.

Диктатура системи «партія-ради» базувалася не тільки на насиллі, а й на пропаганді. Безпосередній зв'язок з населенням давав можливість піднімати мільйони людей на виконання завдань, які партійне керівництво вважало першочерговими. Ради, в яких працювали сотні тисяч депутатів, стали ефективним «передавальним пасом» (рос.: «приводным ремнем») від керівних органів державної партії до всього населення. Цю ж саму функцію «передавального пасу» виконувала багатомільйонна членська маса «зовнішньої» партії, а також профспілки, комсомол, організації піонерів і жовтеньят.

Щоб полегшити собі формування складу рад, парткоми відмовилися від рівних виборів. Робітники за конституцією користувалися п'ятикратною перевагою у нормах представництва порівняно з

селянами. Представники «нетрудових» класів взагалі позбавлялися права голосу. Категорія «позбавленців» (рос.: «лишенцев») становила до 10 % населення.

Виборчими одиницями були підприємства, установи, навчальні заклади. Кандидатури на обрання пропонувалися від імені партійних або профспілкових організацій. Затверджувалися вони, як правило, простим підняттям руки. На незгодних із запропонованими кандидатурами в депутати тут же здійснювала вплив адміністрація.

Прямі вибори проводилися тільки в місцеві ради. Всі з'їзди рад — від районних до Всесоюзних формувалися з депутатів місцевих органів влади. Над списками делегатів з'їздів і над списками членів виконавчих комітетів рад, аж до Всесоюзного Центрального Виконавчого Комітету, ретельно працювали в партійних комітетах відповідного рівня.

Технологія виборчих кампаній не підлягала критиці. Той, хто її критикував, негайно звинувачувався в антирадянській поведінці й репресувався. Тому виступи були анонімними. У листівці, яка поширювалася есерами Дніпропетровська у січні 1929 року, знаходимо такі рядки: «Більшовики нав'язали нам відкрите голосування у виборах в ради. Та невже можемо ми обирати вільно, коли обираємо відкрито? Хто насмілиться на очах осередкових (рос.: ячеековых) князьків голосувати за чесного безпартійного або підняти руку проти мерзотника-комуніста, якщо останній виставлений осередком?»

3. Загроза вільних виборів

Працівники, які спеціалізувалися в парткомах на організації виборів в ради, були шоковані коротким повідомленням в газетах про рішення лютневого пленуму ЦК ВКП(б) 1935 р. Пленум ЦК запропонував внести в порядок денний чергового Всесоюзного з'їзду рад питання про зміни в Конституції СРСР. Вказувалося на необхідність демократизації виборчої системи: заміни нерівних виборів рівними, багатоступеневих — прямими, відкритих — закритими.

VII Всесоюзний з'їзд рад в лютому 1935 р. створив конституційну комісію на чолі зі Сталіним. 12 червня 1936 р. комісія опублікувала проект нової конституції. Розпочалося його майже піврічне обговорення. В Україні у ньому взяло участь 13 млн. осіб. Це був рекордний показник в організаційно-масовій роботі компартійно-радянського апарату. Надзвичайний VIII з'їзд рад 5 грудня 1936 р. затвердив нову конституцію.

Конституція проголошувала, що в Радянському Союзі побудовано соціалізм. У зв'язку з цим, згідно з положеннями діючої програми РКП(б) 1919 року, треба було відмовлятися і від позбавлення виборчих прав окремих категорій населення, і від формування органів влади за класовою ознакою. Тому багатоступеневі вибори замінювалися прямими при таємному голосуванні. Селяни одержували рівні з робітниками права обирати й бути обраними в усі органи влади. Виборчі округи в містах вимагалося формувати не за виробничими одиницями (завод, установа тощо), а за місцем проживання виборців. З'їзди рад різного рівня замінювалися інститутом сесійних засідань місцевих і Верховних (республіки та Союзу) рад. Нові ради набували зовнішніх рис парламентської влади.

Принципові зміни в конституційних нормах аніскільки не позначилися на системі реальної влади. Ради не були самостійною владою у традиційній формі і не могли стати нею у парламентській формі. Контроль над державою і суспільством здійснювали парткоми. Однак диктатура парткомів офіційно заперечувалася, приховуючись за безмістовним словосполученням «диктатура пролетаріату». В конституцію увійшло декларативне положення про комуністичну партію як керівне ядро всіх громадських і державних організацій, але воно було позбавлене нормотворчої сили.

Вже опубліковано немало документів, які підтверджують наростаюче невдоволення компартійно-радянського апарату диктатурою Сталіна. Апаратники були незадоволені тим, що генсек вибудував ще одну вертикаль влади — по лінії органів державної безпеки. Поширювався в усьому суспільстві протест проти терористичних методів керівництва.

Сталін не міг бути диктатором, спираючись тільки на ДПУ–НКВС. Він потребував надійної підтримки з боку компартійно-радянського апарату. Щоб дістати її, генсек поставив апаратників перед загрозою вільних виборів. Тільки він, контролюючи органи державної безпеки, міг відвернути небезпеку появи на всіх щаблях радянського апарату нових людей. Розуміючи це, апаратники повинні були згуртуватися навколо генсека і разом зустріти ту загрозу, яку несла з собою найдемократичніша в світі (без всякої іронії!) сталінська конституція.

Кожен розумів, що допомога органів державної безпеки у проведенні виборів за демократичним сценарієм може здійснюватися у звичних для чекістів формах державного терору. Так Сталін дістав від партійно-радянського апарату карт-бланш на репресії в будь-

яких масштабах. Ті, хто не погоджувався запрограмовано діяти у ситуації, створеній генсеком, повинні були згоріти у вогні терору. Бажаючих зайняти їхні місця не бракувало.

4. «Вільні вибори» за сталінською конституцією

Вожді партії мали план комуністичних перетворень, втілений у програмі РКП(б) 1919 року. Програма вважалася діючою аж до часів М. Хрущова і здійснювалася за допомогою насилля методом проб і помилок. Щось вдавалося, від іншого доводилося відступати на певний час або й назавжди. У 1938 році з'явився короткий курс «Історії ВКП(б)», в якому невдачі були затушовані, а здобутки підкреслені. Відтоді історія СРСР розгорталася як послідовність завчасно відомих керівництву завдань, які становилися перед народом, а той їх з героїчними зусиллями виконував. Непередбачена керівництвом ситуація виникала в цій розповіді тільки один раз — 22 червня 1941 року. Потім раптовістю напад на радянську територію пояснювалися всі невдачі Червоної армії впродовж... півтора року.

Зі сказаного вище випливає, що Сталін мав перед собою певну послідовність дій, яка передбачувалася програмою партії. Він завчасно прорахував власні дії, які з необхідністю впливали після оголошення соціалізму побудованим. Це підтверджують зміни в карно-процесуальних кодексах союзних республік, здійснені після вбивства С. Кірова в грудні 1934 року. Вони технічно забезпечували здійснення масового терору, але певний час залишалися без ужитку.

В день затвердження сталінської конституції було оголошено, що вибори до Верховної Ради СРСР плануються на «найближчий час». Однак вони були відстрочені на цілий рік, до 12 грудня 1937 року. Замість виборів Сталін влаштував у лютому–березні 1937 року пленум ЦК ВКП(б), який поклав початок Великому терору. Відстрочка була потрібна, щоб належним чином підготувати електорат.

В ситуації терору, що розгортався, було покладено край всім розмовам про висування альтернативних кандидатур, які мали місце під час обговорення проекту конституції. Виборчі комісії зобов'язувалися реєструвати тільки одного претендента на кожне депутатське місце — кандидата від «блоку комуністів і безпартійних». Пропозиція про висування альтернативного кандидата розглядалася як антирадянська вилазка. Однак у виборчому бюлетені, як того вимагала світова практика, були надруковані слова: «Залиште прізвище одного кандидата, за якого Ви голосуєте, решту викресліть».

Навіть тоді, коли у бюлетені містилося тільки одне прізвище кандидата в депутати, голосуючий — якщо це були вільні вибори, зобов'язувався визначити своє ставлення до пропонованої кандидатури у письмовій формі, тобто викресленням одного слова в альтернативній парі слів: згодний — незгодний. Однак організатори перших і всіх наступних радянських виборів з таємним голосуванням здійснили підступне спрощення тексту бюлетеня: в ньому друкувалися тільки прізвище кандидата і назва колективу, який його першим висунув. За цих умов позитивне ставлення до кандидатури включало необхідність письмової фіксації. Навпаки, негативне ставлення обов'язково вимагало письмової фіксації, тобто викреслення прізвища у бюлетені. Виходило так, що відвідувати кабінку для таємного голосування було потрібно тільки тим, хто мав намір викреслити прізвище кандидата від блоку комуністів та безпартійних. Кабінка для таємного голосування ставала тестом на лояльність.

Виборці надходили у розпорядження величезної армії агітаторів, яка рекрутувалася за виробничою ознакою з їхнього середовища. Агітатор особисто відповідав за те, щоб усі його виборці проголосували. Щоб вони проголосували як слід, відповідали вже не агітатори. Тут перше слово у створенні відповідної атмосфери переходило до органів державної безпеки.

В ході терористичних операцій, які змінювали одна одну, сотні тисяч людей були знищені фізично, а мільйони — морально, шляхом примушування до співробітництва з органами безпеки, публічного засудження «ворогів народу», вимушеної подачі неправдивих свідчень проти співробітників, знайомих і навіть рідних. Виборчий бюлетень народу довірили тільки тоді, коли довели його терором до певної кондиції.

5. Повертаючись до Голодомору

Починав цю статтю зі згадки про Голодомор, і хотілося б закінчити її цією ж болючою темою. Точніше — роздумами про те, як переконати вчених, громадськість і владу в Російській Федерації, й заодно — всіх солідарних з ними українських громадян у наявності у сталінському терорі всіх трьох складових — соціально-класової, національної і персональної.

Російську владу не можна звинувачувати у захисті Сталіна. Вона прагматично побоюється, що Україна почне вимагати від Росії матеріальних компенсацій за смерть від голоду мільйонів

українських громадян. Цього ж побоюються українські політичні діячі, які стурбовані тим, щоб не попусувати відносини з Росією. Кілька днів тому у мене відбулася розмова у коридорах влади з одним високопосадовцем, який заявив, що у 1933 році мав місце не геноцид, а соціоцид, від якого також постраждали його родичі — не українці. Соціоцид не належить до категорії злочинів, передбачених Конвенцією ООН «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього». Саме через це він використав цей термін, хоч кілька років тому в іншій політичній ситуації цілком певнено говорив про геноцид.

Політичні діячі повинні вжити своїх засобів, щоб переконати російських колег у відсутності у них намірів обтяжити виною за сталінський терор сучасну Росію. На жаль, такі наміри час від часу висловлюються екстремістами. Проте екстремістів вистачає всюди, у тому числі і в Росії. А завданням наших науковців і журналістів повинне стати відновлення історичної пам'яті українського народу, який постраждав від сталінського терору як фізично, так і морально. Хіба не принизливо для нас самих розкладати смерть рідних по полицях: тут — геноцид, тут — соціоцид?

Великий терор, так само як Великий голод, свідчить про всеїдність сталінських репресій. Вони були інструментом державної політики, і тільки. Під час колективізації села від репресій постраждали селяни, і цей різновид терору можна назвати соціоцидом. Це — теж геноцид, але він не увійшов до конвенції про геноцид від 9 грудня 1948 року тільки тому, що радянські представники в ООН добре знали історію своєї країни. Під час голоду 1932–1933 рр., який був наслідком колективізації і політики хлібозаготівель, особливо постраждали українські селяни. На це теж є політична причина: Сталін бажав за допомогою лютого голоду попередити соціальний вибух в УСРР і на Кубані, який назривав внаслідок політики руйнівних хлібозаготівель. Під час Великого терору найбільше (у відсотках до своєї чисельності) постраждали чекісти, тому що Сталіну потрібно було перекласти на інших свою відповідальність за масові репресії.

Масовий терор, який був інструментом державної політики до початку 50-х рр., в Україні мав дві пікові відмітки — у 1933 і в 1937 рр. В обох випадках він досяг своєї мети. Це легко перевіряється життєвим досвідом старшого й навіть середнього з трьох сучасних поколінь. Тим, кому тепер за 40, можна задати два запитання:

- Скажіть, чому Ви в ті роки не згадували публічно про всім відомий, але офіційно замовчуваний голод в Україні?
  - Скажіть, будь-ласка, чому Ви голосували за безальтернативного кандидата в депутати, оминаючи традиційну кабінку?
- Зважте, так все тривало з 1953 до 1987 рр., тобто три з половиною десятиліття, без масового терору — тільки з профілактичним бесідами в КДБ у випадку необхідності. Сталінський терор тримає нас мертвою хваткою й досі. Адже ми не відчуваємо приниження, живучи в містах або ідучи по вулицях, які носять імена чекістів та їхніх начальників.

*Юрій Шаповал
(Київ)*

**Україна в добу «великого терору»:
етапи, особливості, наслідки
«Єжовщина» починається**

Shapoval Yu. Ukraine during «the great terror» phases, peculiarities, consequences.

The author investigated the peculiarities of the course of «the great terror» in Ukraine during 1937–1938.

26 вересня 1936 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про звільнення Генріха Ягоди від обов'язків наркома внутрішніх справ СРСР і призначило Миколу Єжова, який залишався за сумісництвом секретарем ЦК ВКП(б) і Головою Комісії партійного контролю, з тим, щоб він «дев'ять десятих свого часу віддавав НКВД»¹.

Той факт, що Сталін зупинився на особі Єжова, не був випадковим. Американський історик Роберт Такер слушно зауважував: «У період максимального підйому хвилі терору справжнім керівником каральних органів міг бути лише сам Сталін. Однак в ролі формального голови НКВД він потребував людину, яка без зайвих запитань, автоматично могла виконувати його замовлення і бажання. Ідеально така людина виглядала б подекуди кмітливою, досвідченою і цілком готовою до послуг, політичним нулем без пре-

¹ Сталинское Политбюро в 30-е годы. Сб. док. / Сост.: О. В. Хлевнюк, А. В. Квашонкин, Л. П. Кошелева, Л. А. Роговая. – М., 1995. – С. 150.